

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 61–70

DOI 10.15421/26200206

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:316.342.2:338.43(477) «1917/1925»

**Знесені вихором революції:
руйнування великих поміщицьких
господарств в Україні у 1917 –
на початку 1920-х рр.**

Н. Р. Темірова

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0003-1918-2054

temirova600@gmail.com

*Донецький національний університет
імені Василя Стуса*

вул. Грушевського, 2, м. Вінниця, Україна, 21050

І. В. Петрова

кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0001-9095-1931

petrovainna1975iv@gmail.com

*Донецький національний університет
імені Василя Стуса*

вул. Грушевського, 2, м. Вінниця, Україна, 21050

Анотація. *Мета статті:* дослідження процесу витіснення великого поміщицького землеволодіння з аграрного сектора України у ході революційних перетворень 1917 – початку 1920-х рр. *Методи дослідження:* історико-типологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний. *Основні результати:* показано, що нищення великих поміщицьких економік, розпочавшись у 1917 р., тривало до початку 1920-х рр. та виступало складовою

аграрної політики більшовиків. Руйнівного удару було завдано аграрно-промисловому комплексу на поміщицьких землях: нищилися будівлі, селянами розбиралася робоча худоба та збіжжя, розграбовувалося майно нещодавніх власників маєтків, виводилися з ладу промислові об'єкти. Ліквідація поміщицького господарства супроводжувалася неабиякою жорстокістю, що виправдовувалося революційною доцільністю. Показано трагічну долю М. Щербатової та С. Фальц-Фейн, які стали жертвами «революційного елементу». Незважаючи на намагання надати цьому процесу вигляду законності та цілий рід актів, які мали б регулювати цей процес на селі, неабияке значення мав стихійний рух селян щодо переподілу землі та матеріальних цінностей на свою користь. У цьому далися взнаки віковічні образи, загострення відчуття соціальної несправедливості, банальне бажання збагатитися за рахунок іншого. Наголошено, що у революційні 1917–1921 та найближчі до них роки розгорнулася остання сторінка в історії поміщицького господарства, коли, незважаючи на спроби врегулювати «земельне питання», гору взяв радикальний підхід, внаслідок чого у силовий спосіб було вибито ґрунт з-під ніг нещодавньої аграрної еліти та завдано матеріальних і морально-психологічних збитків. *Наукова новизна:* дослідження руйнації господарств через сприйняття їхніх власників на основі опрацювання особових архівних фондів Грохольських, Лінке, Терещенків, Щербатових та інших. *Тип статті:* аналітична.

Ключові слова: Поміщик; Мاستок; Українські губернії; Ліквідація; Селяни; Аграрна політика більшовиків.

Надійшла до редколегії 05.08.2020

Прорецензована 23.10.2020

Рекомендована до друку 01.11.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 61–70

DOI 10.15421/26200206

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:316.342.2:338.43(477)«1917/1925»

**Снесенные вихрем революции:
разрушение крупных помещичьих
хозяйств в Украине в 1917 –
в начале 1920-х гг.**

Н. Р. Темирова

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0003-1918-2054

temirova600@gmail.com

*Донецкий национальный университет
имени Василия Стуса*

ул. Грушевского, 2, г. Винница, Украина, 21050

И. В. Петрова

кандидат исторических наук, доцент,

ORCID: 0000-0001-9095-1931

petrovainna1975iv@gmail.com

*Донецкий национальный университет
имени Василия Стуса*

ул. Грушевского, 2, г. Винница, Украина, 21050

Аннотация. *Цель статьи:* исследовать процесс вытеснения крупного помещичьего землевладения из аграрного сектора Украины в ходе революционных преобразований 1917 – начала 1920-х гг. *Методы исследования:* историко-типологический, историко-генетический, историко-сравнительный. *Основные результаты:* показано, что уничтожение крупных помещичьих экономий, начавшись в 1917, продолжалось до начала 1920-х гг. и выступало составляющей аграрной политики большевиков.

Разрушительный удар был нанесен аграрно-промышленному комплексу на помещичьих землях: уничтожались здания, крестьянами разбирались рабочий скот, зерно, имущество недавних владельцев имений, выводились из строя промышленные объекты. Ликвидация помещичьего хозяйства сопровождалась чрезвычайной жестокостью, которая оправдывалась революционной целесообразностью. Показана трагическая судьба М. Щербатовой и С. Фальц-Фейн, ставших жертвами «революционного элемента». Несмотря на попытки придать этим действиям видимость законности и целый ряд документальных актов, призванных регулировать этот процесс в деревне, большое значение имело стихийное движение крестьян по переделу земли и материальных ценностей в свою пользу. В этом сказались вековые обиды, обострение чувства социальной несправедливости, банальное желание обогатиться за счет другого. Отмечено, что в революционные 1917–1921 и ближайшие к ним годы развернулась последняя страница в истории помещичьего хозяйства, когда, несмотря на попытки урегулировать «земельный вопрос», верх взял радикальный подход, в результате чего силовым способом была выбита почва из-под ног недавней аграрной элиты и нанесен материальный и морально-психологический ущерб. *Научная новизна:* исследование разрушения крупных хозяйств через восприятие их собственниками на основе изучения личных архивных фондов Грохольских, Линке, Терещенко, Щербатовых и других. *Тип статьи:* аналитическая.

Ключевые слова: Помещик; Имение; Украинские Губернии; Ликвидация; Крестьяне; Аграрная политика большевиков.

Поступила в редколлегию 05.08.2020

Прорецензирована 23.10.2020

Рекомендована в печать 01.11.2020

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2020. Vol. 3(28). Issue 2, pp. 61–70

DOI 10.15421/26200206

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.265

**Demolished by the whirlwind of
 revolution: destruction of large landed
 estates in Ukraine in 1917 – early
 1920s.**

N. R Temirova

Sc. D. (History), Professor

ORCID: 0000-0003-1918-2054

temirova600@gmail.com

*Vasyl' Stus Donetsk National University
 Hrushevskoho str., 2, Vinnytsia, Ukraine, 21050*

I. V. Petrova

Ph. D. (History), Associate Professor

ORCID: 0000-0001-9095-1931

petrovainna1975iv@gmail.com

*Vasyl' Stus Donetsk National University
 2 Hrushevskoho street, Vinnytsia, Ukraine, 21050*

Abstract. *The purpose of the article:* to study the process of elimination of large landholdings from the agricultural sector of Ukraine throughout the revolutionary transformations of 1917 – early 1920s. *Research methods:* historical-typological, historical-genetic, historical-comparative. *Main results:* It is shown that the destruction of large landowner households, beginning in 1917, lasted until the early 1920s and was part of the agrarian policy

of the bolsheviks. Agro-industrial complex on the landed estates were under a devastating blow: buildings were destroyed, working cattle and grain were dismantled by the peasants, the property of the recent owners of the estates was looted, and industrial facilities were destroyed. Liquidation of landowners' holdings was accompanied by extreme cruelty justified by revolutionary goals. The paper demonstrates M. Shcherbatova's and S. Falz-Fein's tragic fate as victims of revolution. Despite attempts to give this process a form of legitimacy and a whole series of legal acts to regulate the process in the countryside, peasants' spontaneous movement to redistribute land and property in their favour was of great importance. Centuries-old wounds and hatreds, exacerbation of the feeling of social injustice, revolutionary expediency and desire to get rich at the expense of others floated to the surface as a result. In the revolutionary years of 1917–1921 and afterwards, the last page in the history of the landowners' economy unfolded, when, despite attempts to settle the «land question», a radical approach prevailed. As the outcome, recent agrarian elite was uprooted by force with material, moral and psychological damage. *Scientific novelty:* a study of the destruction of large farms through the perception of their owners based on the study of personal archival funds of the Grokholsky, Linke, Tereshchenko, Shcherbatova and others. *Type of article:* analytical.

Keywords: Landowner; Estate; Ukrainian provinces; Liquidation; Peasants; Bolsheviks' agrarian policy.

Received 05.08.2020

Reviewed 23.10.2020

Accepted 01.11.2020

Постановка проблеми. Розбудова сучасної історичної науки в Україні розпочалася з актуалізації протягом 1990-х рр. раніше мало- або недосліджених тем. Серед таких виявилася й історія великого землеволодіння, що синонімічно позначається як «поміщицьке». Спираючись на нову дослідницьку кон'юнктуру, удоступнені джерела, протягом 1990-х – початку 2000-х рр. науковці здійснили справжній інформаційний прорив в осягненні його сутності. Цілком закономірно, що після піднесення уваги до раніше не доступного хвиля інтересу дещо спала, але вже у 2010-х рр. з'явилися кілька досліджень, присвячених останнім рокам існування поміщицького землеволодіння в Україні, адже вивчення будь-якого суспільного явища тяжіє до завершення його розуміння. Остання сторінка у кількостолітній історії великого приватного землеволодіння в українських землях не добігла кінця, а була обірвана примусово, що боляче відбилося як на суспільстві, так і на особистих долях ще недавніх заможних і впливових власників сотень тисяч десятин землі, ошатних маєтків і промислових об'єктів. Оскільки це революційне потрясіння луною віддалося майже на все ХХ ст., варто знову та знову повертатися до того переламного моменту, коли розгорнулася руйнація створеного попередніми поколіннями.

Історіографія. Тема усунення поміщицьких господарств із соціально-економічного та політичного простору України на зламі 1910–1920-х рр. не нова. Вона була серед трендових для радянського історіописання під кліше «ліквідація експлуаторських класів». На нових діаметрально протилежних світоглядних позиціях цей сюжет порушили сучасні науковці. Зокрема, В. Марочко відстежив процес конфіскації маєтків поміщиків, проаналізувавши радянське законодавство, порівнявши різні погляди на майбутнє «колишніх» великих землевласників, і показав, що їх виселення тривало до кінця 1928 р. (Марочко, В., 2013; Марочко, В., 2015). А. Шмалюх у контексті проблеми «колишніх людей» у радянському суспільстві 1920–1930-х рр. зазначила, що скасування приватної власності на землю, ліквідація великого землеволодіння трансформувала повсякденний уклад життя українського села, центральною постаттю якого традиційно виступав «поміщик» (Шмалюх, А., 2020, с. 16–17). С. Корновенко зауважив, що більшовики не були єдині, хто проголосив ліквідацію поміщицького землеволодіння як пріоритетний напрям аграрних перетворень. Якщо радянська ліквідація поміщицького землеволодіння трансформувалася в одержавлення земель, то махновська і врангелівська – у передачу землі селянам із легітимізацією цього процесу (Корновенко, С., 2017, с. 52.). Як

показала Н. Ковальова, втратою поміщиками економічного та політичного статусу завершився останній етап боротьби селян за землю та свої права (Ковальова, Н., 2016, с. 270). Порадянські російські історики в рамках концепції селянської революції 1902–1922 рр. (Данилов, В., 2011) та «общинної революції» (Теліцин, В., 2003) зосередили увагу на силовому сценарії перетворення власне російського села. У західній історіографії проблема усунення великого землеволодіння поставлена у ширший контекст соціально-економічних трансформацій на початку ХХ ст. (Беккер, С., 2004; Гершенкрон, А., 2015; Пайпс, Р., 1994). Цінність цих досліджень передусім полягає у формуванні загальних підходів до розуміння зламу в аграрному секторі України. Загалом у більшості публікацій щодо означеної теми домінує погляд руйнівників, хоча будь-яке явище має якнайменше дві сторони, а через це – і два сприйняття.

Отже, **мета дослідження** полягає у простеженні процесу силового витіснення поміщицьких господарств з аграрного сектора України протягом 1917 – початку 1920-х рр. крізь призму погляду їхніх власників чи представників маєткових адміністрацій.

Джерела та методологія. Опрацьовуючи поміщицькі архіви (фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, держархівів областей України, Російського державного історичного архіву), авторки даної статті зустрічали чимало свідчень про події у маєтках у 1917 – на початку 1920-х рр. Вони являють собою або листування управителів із землевласниками, які виїхали поза свої маєтки, або реєстраційно-звітні документи, в яких ретельно фіксувалися збитки та перелічувалися конкретні матеріальні цінності, винесені з поміщицьких будівель (вражає скрупульозність, з якою це виконувалося – автори статистичних звітів навіть не уявляли, що та руйнація «всерйоз і надовго»). Ці діловодні матеріали містять не лише кількісні показники, але й відбиток особистих переживань їхніх авторів щодо виявів «нової аграрної політики» та відображають внутрішнє (з погляду маєткової адміністрації) сприйняття руйнацій. Яскраві (навіть болючі) враження від нищівної стихії у вирі революції містяться у спогадах уже колишніх власників маєтків. Усі ці матеріали створюють джерельне підґрунтя даної розвідки.

Дослідження спирається на принципи наукової об'єктивності та історизму, його виконано із застосуванням системи методів: загальнонаукових (евристичний, аналізу та синтезу, узагальнення), спеціально-історичних (історико-типологічний,

історико-генетичний, історико-порівняльний). У концептуальному плані в основу вивчення руйнування поміщицьких господарств покладено теорію «моральної економіки», відповідно до якої грубі порушення основних моральних устоїв у процесі виробництва викликали заворушення не рідше як злидні, а ключовою метою виступів було відновлення усталених «моральних норм» (Scott, J., 1976; Thompson, E., 1971).

Виклад основного матеріалу та результати. Хронологічною межею радикальної зміни соціально-економічного статусу поміщиків став більшовицький «Декрет про землю» 1917 р., яким проголошувалося скасування приватної власності на землю. Як зауважив В. Марочко, більшовики не приховували ідеологічної ненависті до поміщиків і буржуазії, вважали їх соціальною базою контрреволюційних сил, тому вдалися до «червоного» терору, який вирізнявся жорстокістю, супроводжувався десятками тисяч жертв та поєднувався з масштабним пограбуванням майна (Марочко, В., 2015, с. 348).

Але вже одразу після Лютневої революції 1917 р. посилювався вплив рад робітничих і селянських депутатів. Несподівано новим було надходження до поміщицьких економік вказівок щодо регулювання оплати праці робітників. Так, у маєтку Ак-Мечеть Є. Воронцової-Дашкової (Євпаторійський повіт Таврійської губернії) у березні 1917 р. було найнято робітників на строк з березня по жовтень у середньому по 200 крб. У липні Повітовий продовольчий комітет ради робітничих і селянських депутатів встановив розцінки вдвічі вищі, яким повинні були слідувати й поміщики. В результаті у листопаді ними було сплачено робітникам за збирання хліба компенсацій у розмірі 90 % від одержаної оплати («Недельные записки»..., арк. 56, 103, 163, 164). У червні 1917 р. власник маєтку Рокитянка, що в Ізюмському повіті Харківської губернії, П. Горсеванов повідомляв до правління Харківського земельного банку, що настала повна анархія та безлад. Місцевий волосний комітет заборонив вивезення уже заготовлених лісу та дров. На пасовисько пущена чужа худоба у більшій кількості, ніж дозволяла відведена площа. Власник констатував: «Таким чином, я фактично не є в даний час господарем моєї землі» (Об отобрании земель комитетами у крупных землевладельцев, арк. 24). 22 жовтня 1917 р. жителі с. Андріївки Бахмутського повіту Катеринославської губернії постановили «Приступити всією громадою до розділу земель приватних власників» (Об отобрании земель комитетами у крупных землевладельцев, арк. 107).

У грудні 1917 р. поміщицькі маєтки було передано у ведення волосних земельних комітетів,

які, зокрема, вирішили взяти в економіях хліб для підтримки бідного населення. Як це виглядало, демонструє доля маєтку Лінке, розташованого у Херсонській губернії. Тут була створена комісія у складі чотирьох осіб – голови, секретаря та двох членів, на яких покладалося керівництво господарством. Членами її стали колишні поденні робітники економії. Однак одразу постала проблема обслуговування місцевих селян на вітряку. Для розв'язання поточних господарчих проблем нові керівники обов'язково звертались у волость, оскільки самостійно не могли впоратися. Врешті-решт на початку 1919 р. у маєтку Лінке загальною площею близько 2,8 тис. дес. економічні посіви склали лише 224 дес., залишилось 2 волів, 6 коней, небагато мертвого реманенту (Ковальова, Н. А., 2015, с. 141). Тобто вже протягом 1917 р. мали місце спроби запровадити нові засади виробничих відносин, що зумовлювали господарський безлад.

У листопаді 1917 р. до Департаменту з організації посівних площ Міністерства продовольства Тимчасового уряду надійшла інформація про розграбування маєтку Глазенака в с. Василівка Лебединського повіту Харківської губернії. Як повідомлялося, багатий племінний матеріал розібраний селянами по дворах. Оскільки в маєтку функціонував племінний розсадник коней, великої рогатої худоби та свиней, висловлювалося переконання в необхідності його збереження в інтересах сільського господарства регіону. Наголошувалося на необхідності охорони цього господарства. Врешті-решт власникам сімнадцяти «зразкових» маєтків були видані свідоцтва, які мали виступати своєрідною охоронною грамотою. Серед них – Щербатови, Харитоненки, Кениги та інші (Переписка с земельными органами и сельскохозяйственными организациями об охране крестьянских хозяйств, племенных животноводческих и других хозяйств, арк. 7, 65). Проте, як побачимо далі, це не врятувало від руйнівної вакханалії.

Маєткова документація зафіксувала розмах нищення поміщицьких господарств. У зверненні В. Белобржевського, повіреного графа В. Грохольського, до мирового судді повідомляється, що з 1 грудня 1917 р. по 15 січня 1918 р. жителями сіл Терешки, Малинки, Мончинець, Севрук, Корчевки, озброєними рушницями, було пограбовано майно з панського будинку в Терешках і на фермах. Зокрема, було забрано меблі, постіль, посуд, запаси продуктів, робочу та племінну худобу, реманент і техніку. Загальні збитки перевищили 500 тис. крб., про що свідчить табл. 1. До того ж у будівлях були розбиті вікна, вийняті двері, розламані печі, обідрані шпалери, що оцінювалося ще у 35 тис. крб. До цього слід долучити неконтрольовану ви-

рубку лісу та загарбання озимих посівів і зораних ділянок (О разгроме Терешковского имения гр. Грохольского В. И. жителями сс. Терешки, Малинок и Мончинец. 1918 г., л. 1). Після пограбування та руйнування у січні 1918 р. маєтків Грохольських у П'ятничанах і Стрижавці родині довелося перебраться до Вінниці.

Таблиця 1

**Збитки в маєтностях графа В. Грохольського
Старокостянтинівського повіту Подільської
губернії (1917–1918 рр.)**

Пограбоване майно	Вартість втраченого, крб.
Меблі, посуд, постіль, продукти з панського будинку	14 620
Цінні предмети	46 700
Майно конюшні	17 222
Хліб у снопах	202 913
Хліб у зерні	35 681
Насіннєвий матеріал	12 780
Коренеплоди – буряк, морква, картопля	18 000
Фураж	21 295
Коні з кінського заводу	66 600
Робочі коні	25 300
Племінна худоба	23 100
Непородиста худоба	4 950
Землеробська техніка та знаряддя	71 797
Рослини та обладнання з оранжереї	6 500
Загальні збитки	567 458

Руйнуванню було піддано всі економії великих землевласників, підприємців і меценатів Терещенків. У доповідній записці управителя їхніми маєтностями, датованій квітнем 1918 р., детально описані масштаби пограбувань. У Голоківській економії (Чигиринський повіт Київської губернії) всі будівлі були зламані і розібрані, паркан довкола розібраний, робоча худоба, зерно, майно розграбовані селянами. Селяни під'їжджали на підводах і вивозили розібрані конструкції. Великий будинок був пограбований і підпалений. У саду викопані молоді насадження фруктових дерев, у парку з вільхових стесана кора. Телеграфна мережа, яка тяглася від управління до економії, винокурного заводу, лісництва повністю зруйнована, стовпи та дроти знищені. На заводах пограбовано запаси сировини. Так, із Мельниківського винокурного заводу забрано близько 1 тис. пудів посадкової картоплі. Селяни зобов'язали завідувача звільнити квартиру при заводі, яку він займав в якості службовця. Великою проблемою була тотальна порубка маєткового лісу, що здійснювалася безконтрольно. Лісові ділянки, реманент і худобу нові господарі продавали селянам сусідніх сіл за низькими цінами, а гроші розподіляли між собою (Докладная записка о захватах

крестьянами имущества имений и заводов наследников Терещенко А. И., стр. 1–2).

У доповіді інженера-агронома Ф. Цейнара повідомляється про ситуацію на Старо-Осотянському цукровому заводі (Чернігівський повіт однойменної губернії) наприкінці серпня 1919 р. Під час відвідин підприємства з метою визначення його працездатності він застав, як в економії селяни з підводами розбирали будівлі, а матеріали вивозили до села. На плантації цукрового буряку відбувався випас худоби, внаслідок чого посіви були повністю знищені. Вивезена солома, поламані забори, вибиті вікна, зняті двері, розібрані дрібні частини техніки, знятий електричний дріт, розбита дослідна лабораторія, пограбоване коштовне обладнання, розтягнутий запас дров, приготованих для виробництва, опалення квартир службовців і лікарні – у такому стані агроном застав економію. «Картина пошкодження Старо-Осотянського заводу уявляється такою, що вся заводська територія перебуває в повній владі роздратованих бандитів і грабіжників, які переслідують не тільки мету наживи, але прагнення знищити все з обличчя землі, не відчуваючи над собою ніякої влади й відповідальності...», – повідомляв він. Ф. Цейнар дійшов висновку, що на ремонт підприємства необхідно 3 млн крб. (Доклад інженера-агронома Феофила Йосифовича Цейнара, арк. 5–6). З іншого маєтку Терещенків – Андрушівського – також надходили тривожні звістки. Навесні 1919 р. місцеві селяни висадили картоплю навіть на парових землях. Тому вони не могли працювати на економічній землі, оскільки обробітку потребували власні посіви. Під майбутній урожай буряку не могли зорати землю через розкрадання реманенту й робочої худоби. Сівозміни були порушені. Волосні землевласники благословили самовільну вирубку лісу та пограбування дров з лісництва Терещенків (Доклад інженера-агронома Феофила Йосифовича Цейнара, арк. 1–2).

3 листопада 1917 р. Ф. Піонгінський, управитель Марії Щербатової, повідомляв про призначену на 7 листопада реквізицію лісу. При цьому обговорювалося питання збереження її маєтків не лише в інтересах власниці, а й у загальносупільних (Ф. Ф. Пионгинский. Винница. 3 ноября 1917 г., арк. 22). Проте, незважаючи на заборону голови Ради народних комісарів України Х. Раковського чинити тут будь-які силові дії, у січні 1920 р. княгиня М. Щербатова, її дочка Олександра, подруга будинку фрейліна імператорського палацу Марія Гудим-Левкович та Ольга Столипіна були зганьблені та вбиті п'яними солдатами. Їхні тіла були поховані черницями біля місцевої церкви.

9 лютого 1920 р. відбулися дебати з приводу переміщення немирівського майна до Вінниці.

Привертає увагу аргументація одного із селян: «Все майно наше, тому що ми возили каміння... Світ далеко. Я в глухій селі. Зараз у нас хтять забрати світ. Не дати та й все» (Доклад совета Подольского училища о состоянии Немировского дворца и его имущества, арк. 8, зв.). У звіті завідувача музеєм про поїздку до м. Немирова зображена така картина. Меблі у двоповерховому будинку, виготовлені із дорогоцінних порід дерева, були зламані. Серед меблів на підлозі були звалені гори книжок, картин, документів, листів, альбомів. Вражаючою була книгозбірня, що налічувала тисячі томів наукових книг європейськими мовами, видання з історії мистецтва, архів чиншових документів, серед яких, наприклад, грамота Петра I, цінні фамільні документи Потоцьких, Строганових, Щербатових, Салтикових тощо. Серед живописних творів було зафіксовано кілька досить цінних. У візрцевому ладу були складені бруски, колони, бронзові та мармурові статуї, що залишилися від старого розібраного будинку. Як сказано в доповіді, «культурні багатства будинку неоціненні» (Доклад совета Подольского училища о состоянии Немировского дворца и его имущества, арк. 1, зв.).

Наступний звіт ради Подільського суспільно-агрономічного училища містить інформацію про події довкола Немирівського палацу влітку 1920 р. Зокрема, зазначено, що у червні об'єкт перейшов у відання Подільського училища. Частина приміщень виділялася культурно-освітнім установам, більшість мала відійти Народному будинку, дещо передано місцевій лікарні та райвоєнраді. Але 25 серпня до Немирова прибув воєнно-дорожній загін, який зайняв значну частину палацу, без дозволу користуючись меблями. Через три дні прибули кавалерійські частини, що витіснили попередній загін. Усі попередні установи цими військовими були виселені, включаючи й училище. У такій ситуації всі цінні речі – книги, картини, меблі – були знесені у кілька незайнятих військовими кімнат. А все, що не поміщалось, за рішенням ради училища було роздано під розписку людям, які «викликали довіру». 1 вересня повноваження розпоряджатися палацом та його майном перейняв на себе військовий комендант, відсторонивши очільника ради училища Івана Дамберга. Вдалося досягти компромісного рішення – опечатати кімнати, в яких були зібрані картини та книги (Доклад совета Подольского училища о состоянии Немировского дворца и его имущества, арк. 2). Але вже 4 вересня печатки були зняті з двох кімнат, звідки було вилучено посуд і деякі твори скульптури, а також деякі речі для червоноармійського клубу. Вражений такою вакханалією, І. Дамберг зняв із себе повноваження (Доклад совета Подольского

училища о состоянии Немировского дворца и его имущества, арк. 2 зв. –3).

Ситуацію в поміщицьких маєтках описав Є. Чикаленко у своєму «Щоденнику», зазначивши, що на початку 1918 р., із вторгненням військ М. Муравйова «в села посилалися частини большевицького війська, які силою забирали у селян хліб, скотину, бо по економіях (дворах) вже нічого не було, там раніше все позабирали селяни, та й економії (двори) рідко де zostалися...» (Чикаленко, Є., 2011, с. 45). Оцінюючи становище українського села після затвердження у березні 1918 р. «Тимчасових положень про соціалізацію землі», він зазначив: «...у поміщиків все розграбовано або забрано в розпорядження комітетів і вони не мають змоги сіяти» (Чикаленко, Є., 2011, с. 49).

Не можуть залишити байдужим спогади В. Фальц-Фейна (брата Фрідріха, засновника Асканії-Нова), якому належить таке враження: «С началом большевистского переворота все пошло кувырком и в Южной России» (Фальц-Фейн, В., с. 206). Незважаючи на розпорядження виконкому Дніпровської повітової ради робітничих, селянських і солдатських депутатів від 1 березня 1918 р. про визнання Асканії-Нова культурним господарством і недопущення полювання та відвідування без письмового дозволу, нові господарі безчинствували й тут. Під ура-патріотичними гаслами вони продавали реманент, а виручені гроші ділили між собою. Матір автора спогадів Софію Фальц-Фейн повністю пограбували й переселили до порту Хорли (який нею й був споруджений) (Фальц-Фейн, В., с. 209).

Після відступу Добровольчої армії А. Денікіна Асканію-Нова оточили червоноармійці. Розуміючи складність ситуації, В. Фальц-Фейн організував ескадру з трьох суден, щоб вивезти матір з порту Хорли до Севастополя. Але вона категорично відмовлялася, будучи переконаною, що більшовики нічого поганого їй не вчинять, адже свято вірила в «человеческое благоразумие». Після відходу цієї експедиції вона залишилася у своєму маєтку. Скоро порт Хорли був зайнятий більшовиками. С. Фальц-Фейн зачинили в кімнаті. Щотижня їй давали два короваї хліба, дві пляшки молока, трохи чаю та юшку. Коли розпочався контрнаступ Добровольчої армії на чолі з Врангелем, більшовики залишили Хорли. Два червоноармійці перед відступом намагалися увірватися до спальні Софії Богданівни, прагнучи ще чимось пожитися. Жінка зачинилася в кімнаті. Тоді червоноармійці почали наосліп розстрілювати двері, смертельно поранивши жінку. Врешті-решт їм вдалося виламати двері. Коли вони увірвалися до кімнати й побачили поранену жінку, завдали ще кілька ударів багнетами.

Розбагатіти їм вдалося двома обручками – двох чоловіків Софії Богданівни. Їй на допомогу поспішив директор гімназії, але також отримав поранення. Жінка була похована місцевими селянами на території Преображенського маєтку за присутності великої кількості навколишніх жителів. Ці події остаточно переконали решту Фальц-Фейнів у доцільності еміграції (Фальц-Фейн, В., с. 221–222).

Що стосується долі їхніх маєтків, то частково збереглися лише Асканія-Нова та Дорнбург, інші – Гаврилівка, Чорноморка, Дофіне, Преображенка – були повністю пограбовані та спалені. У Гаврилівці з березня 1919 р. до кінця 1920 р. бешкетували військові різних політичних забарвлень, серед іншого відстрілюючи рідкісних тварин і птахів (Дяченко, С., 2006). На нараді ветеринарних лікарів при Херсонській повітовій земській управі 26 жовтня 1919 р. зазначалося: «... повна руїна у великих господарствах, загибель багатьох племінних розсадників у приватних власників і загибель багатьох цінних заводських екземплярів різного роду сільськогосподарських тварин» (Отчеты о состоянии животноводства за 1917–1919 гг., арк. 26). Як написав В. Фальц-Фейн: «Картина скрізь одна й та сама, тому що «писалася» одними «художниками». Все розкрадалося, руйнувалося, спалювалося». І далі: «Тепер лише жалюгідні руїни та залишки стін нагадують про квітучий оазис, що колись існував тут. І коли сьогодні вітер гуляє серед руїн, його завивання змішується з виттям степових собак, то в цьому тужливому хорі наче чути плач по замучених до смерті невинних жертвах, несамопита туга по безглуздо втраченій красі» (Фальц-Фейн, В., с. 224).

Більшовицьке законодавство одразу обмежило соціальні права колишніх дворян, особливо в царині землекористування та участі у виборах представницьких органів влади. Закон Всеукрреврому 1920 р. передбачав передачу в користування селян поміщицьких земель, санкціонував негайне виселення з економії колишніх землевласників. Живий та мертвий інвентар надходив у користування малоземельних селян, сільськогосподарських робітників, державних господарств. З 1925 р. на виконання постанови ВУЦВК та Раднаркому УСРР

розгорнулося масове виселення власників з їхніх маєтків. Зокрема, ставилося завдання до 1 січня 1926 р. позбавити права землекористування осіб, які підпадали під категорії: «дідичі з дворян і їхні родини», «великі землеволодієльці недворянського походження і їхні родини», «великі нетрудові орендарі і їхні родини», якщо вони проживали в маєтках, що належали їм до 1 січня 1919 р. При цьому їм заборонялося проживати на відстані ближчій як 50 км від місця розташування їхніх маєтків (Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету й Ради народних комісарів УСРР, арк. 350–353). Однак, витіснивши поміщиків та переділивши їхнє майно, нові господарі землі, піднесені гребнем революції, не змогли ефективно скористатися здобутим, навпаки, внаслідок руйнування поміщицького господарства, посилювалось зубожіння села (Ковальова Н., 2016, с. 270).

Висновки. На зламі 1910–1920-х рр. розгорнулася остання сторінка в історії великого поміщицького господарства, яке на початку ХХ ст. вирізнялося багатогалузевістю, демонструвало розвиток, давало робочі місця, виступало джерелом агротехнологій, мало можливості опіки соціальною сферою. Вивчення джерел, які виходили з рук власників маєтків або їхніх адміністраторів, показало глибину драми, що охопила українське село у вирі революційних перетворень. Незважаючи на намагання надати погромам вигляду законності, неабияке значення мав стихійний рух селян, в якому далися знаки і віковічні образи, і загострення відчуття соціальної несправедливості, і революційна доцільність, і банальне бажання збагатитися за рахунок іншого. Руйнування життєздатних поміщицьких господарств обернулося не лише значними збитками для економіки, а й особистими трагедіями. До поміщицьких маєтків стрімко прийшли нові господарі, переважно колишні їхні робітники, які в більшості не вирізнялися компетентністю в організації великого економічного організму. Як наслідок, було підірвано основи приватної власності в аграрному секторі, що обернулося економічним колапсом, а згодом – багатомільйонними людськими жертвами.

Бібліографічні посилання

Беккер, С., 2004. *Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России* / пер. с англ. Б. Пинскера. Москва: Новое литературное обозрение.

Гершенкрон, А., 2015. *Экономическая отсталость в исторической перспективе* / пер. с англ. А. В. Белых. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС.

Данилов, В. П., 2011. *Насилие против насилия. (Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.). Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды: в 2 ч.* Москва: РОССПЭН, Ч. 2, с. 211–228.

Доклад инженера-агронома Феофила Иосифовича Цейнара. Спр. 190. Оп. 1. Ф. 830. Київ: Центральний

державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України).

Доклад совета Подольского училища о состоянии Немировского дворца и его имущества. Спр. 200. Оп. 1. Ф. 258. Київ: ЦДІАК України.

Докладная записка о захватах крестьянами имущества имений и заводов наследников Терещенко А. И. Спр. 184. Оп. 1. Ф. 830. Київ: ЦДІАК України.

Дяченко, С., 2006. Втрачені перлини. Архітектура маєтків Фальц-Фейнів на Херсонщині. *Константи. Альманах соціальних досліджень*, № 1 (12): Архів і людина. Доступно: <http://mycity.kherson.ua/journal/konstanty12/v-perliny.html> [Дата звернення: 11.06.2020]

Ковальова, Н., 2016. *Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр.* Дніпропетровськ: ЛІРА.

Ковальова, Н. А., 2015. Українське село без поміщика: реалізація «Аграрної революції» у 1919 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 44 (1), с. 139–142.

Корновенко, С. В., 2017. Селянська революція в Україні початку ХХ ст.: хронологія і внутрішня періодизація. *Український селянин*, вип. 17, с. 48–56.

Марочко, В., 2015. Конфіскація маєтків колишніх поміщиків. В: Кульчицький, С. відп. ред., 2015. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)*. Київ: Інститут історії України НАН України, т. 2, с. 334–349.

Марочко, В., 2013. Соціальний статус та політичні права колишніх поміщиків у совітській Україні 1920-х років. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*, вип. 11, с. 247–257.

«Недельные записки» (в форме ведомостей) о состоянии кассы, о продаже продуктов сельского хозяйства, о сдаче в аренду земли, о работах в имении и по другим вопросам хозяйства в имении Ак-Мечеть за время с 18 декабря 1916 г. по 26 ноября 1917 г. Д. 1022. Оп. 1. Ф. 919. Санкт-Петербург: *Российский государственный исторический архив*.

О разгроме Терешковского имения гр. Грохольского В. И. жителями сс. Терешки, Малинок и Мончи-нец. 1918 г. Спр. 80. Оп. 1. Ф. 239. Київ: ЦДІА України, м. Київ.

Об отобрании земель комитетами у крупных землевладельцев. Спр. 71. Оп. 1. Ф. 71. Харків: *Державний архів Харківської області*.

Отчеты о состоянии животноводства за 1917–1919 гг. Спр. 47. Оп. 1. Ф. 5. Херсон: *Державний архів Херсонської області*.

Пайпс, Р., 1994. *Русская революция*. Москва: РОССПЭН, ч. 1-2

Переписка с земельными органами и сельскохозяйственными организациями об охране крестьянских хозяйств, племенных животноводческих и других хозяйств. Спр. 74. Оп. 1. Ф. 237. Харків: *Державний архів Харківської області*.

Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету й Ради народних комісарів УСРР «Про позбавлення колишніх дідачів, великих землевласників і нетрудових орендарів права на землекористання й проживання в господарствах, що належали їм перед установленням на Україні радянської влади». Спр. 2678. Оп. 2. Ф. 1. Київ: *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*.

Телицын, В. Л., 2003. *«Бессмысленный и беспощадный»?.. Феномен крестьянского бунтарства 1917–1921 годов*. Москва: РГГУ.

Ф. Ф. Пионглинский. Винница. 3 ноября 1917 г. Спр. 111. Оп. 2. Ф. 258. Вінниця: *Державний архів Вінницької області*.

Фальц-Фейн, В., 1997. *Аскания-Нова*. Киев: Аграрна наука.

Чикаленко, Є., 2011. *Щоденник (1918–1919)*. Київ: Темпора.

Шмалюх, А. А., 2020. *«Колишні люди» в соціально-класовій структурі українського радянського суспільства 1920–1930-х рр.*: дис. ... канд. іст. наук. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси.

Scott, J. C., 1976. *The moral economy of the peasant: rebellion and subsistence in southeast Asia*. Yale University Press, New Haven and London.

Thompson, E. P., 1971. The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. *Past & Present*. Vol. 50. Issue 1, February, pp. 76–136. Available at: <https://academic.oup.com/past/article-abstract/50/1/76/1458023?redirectedFrom=fulltext> [Accessed: 11.06.2020].

References

Bekker, S. 2004. Mif o russkom dvoryanstve: Dvoryanstvo i privilegii poslednego perioda imperatorskoj Rossii [The myth of the Russian Nobility: Nobility and privilege of the late Imperial Russia] / Per. s engl. B. Pinskera. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie (in Russian).

Gershenkron, A. 2015. Ekonomicheskaya otstalost' v istoricheskoy perspektive [Economic backwardness in historical perspective] / per. s angl. A. V. Belykh. Moskva: Izdatel'skiy dom «Delo» RANKhiGS (in Russian).

Danilov, V. P. 2011. Nasilie protiv nasiliya. (Krest'yanskaya revolyuciya v Rossii. 1902–1922 gg.) [Violence against violence. (Peasant revolution in Russia. 1902–1922)]. Danilov V. P. Istoriya krest'yanstva Rossii v

XX veke. Izbrannye trudy: v 2-kh ch. Moskva: ROSSPEN. Ch. 2. pp. 211–228 (in Russian).

Doklad inzhenera-agronoma Feofila Iosifovicha Tseynara [The report of the engineer-agronomist Feofil Iosifovich Tseinar]. File 190. Inventory 1. Fund 830. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (in Russian).

Doklad soveta Podol'skogo uchilishcha o sostoyanii Nemirovskogo dvortsa i ego imushchestva [Report of the council of the Podolsk school on the state of the Nemirovsky palace and its property]. File 200. Inventory 1. Fund 258. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (in Russian).

Dokladnaya zapiska o zakhvatakh krest'yanami imushchestva imeniy i zavodov naslednikov Tereshchenko A.I. [Memorandum about peasant capture of the estates and factories of the heirs of A.I. Tereshchenko]. File 184. Inventory 1. Fund 830. Kyiv: *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv* (in Russian).

Dyachenko, S. 2006. Vtracheni perlyny. Arkhitektura mayetkiv Fal'ts-Feyniv na Khersonshchyni [*Lost pearls. Architecture of the Falz-Fein estates in the Kherson region*]. *Konstanty. Al'manakh sotsial'nykh doslidzhen'. Arkhiv i lyudyna*. № 1 (12). Available at: <http://mycity.kherson.ua/journal/konstanty12/v-perlyny.html> [Accessed: 11.06.2020] (in Ukrainian).

Koval'ova, N., 2016. *Selyany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revolyutsiya» v Ukrayini 1902–1922 rr.* [*Peasants, landowners and the state: conflicts of interest. «Agrarian Revolution» in Ukraine in 1902–1922*]. Dnipropetrovsk: LIRA (in Ukrainian).

Koval'ova, N. A., 2015. Ukrayins'ke selo bez pomishchyka: realizatsiya «Ahrarnoyi revolyutsiyi» u 1919 r. [Ukrainian village without a landlord: the implementation of the «Agrarian Revolution» in 1919]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [*Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University*], issue 44(1), pp. 139–142 (in Ukrainian).

Kornovenko, S. V., 2017. Selyans'ka revolyutsiya v Ukrayini pochatku KhKh st.: khronolohiya i vnutrishnya periodyzatsiya [Peasant revolution in Ukraine in the early twentieth century: chronology and internal periodization]. *Ukrayins'ky selyanyn* [*Ukrainian peasant*], issue 17, pp. 48–56 (in Ukrainian).

Marochko, V., 2015. Konfiskatsiya mayetkiv kolyshnykh pomishchykiv [Confiscation of estates of former landowners]. *Suspil'stvo i vlada v radyans'kyi Ukrayini roki nepu (1921–1928)*, t. 2 / Vidp. red. S. Kul'chyts'kyi. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny (in Ukrainian).

Marochko, V., 2013. Sotsial'nyy status ta politychni prava kolyshnykh pomishchykiv u sovits'kyi Ukrayini 1920-kh rokiv [Social status and political rights of former landowners in Soviet Ukraine in the 1920th]. *Visnyk L'vivs'koy komertsyynoyi akademiyi. Seriya: Humanitarni nauky*, issue 11, pp. 247–257 (in Ukrainian).

«Nedel'nye zapiski» (v forme vedomostey) o sostoyanii kassy, o prodazhe produktov sel'skogo khozyaystva, o sdache v arendu zemli, o rabotakh v imenii i po drugim voprosam khozyaystva v imenii Ak-Mechet' za vremya s 18 dekabrya 1916 g. po 26 noyabrya 1917 g. [«Weekly notes» (in the form of statements) on the state of the cash register, on the sale of agricultural products, on the lease of land, on work on the estate and on other issues of the economy in the AkMechet estate during the period from December 18, 1916 to November 26 1917 year]. File 1022. Inventory 1. Fund 919. St. Petersburg: *Russian state historical archives* (in Russian).

O razgrome Tereshkovskogo imeniya gr. Grokhol'skogo V.I. zhitelyami ss.Tereshki, Malinok i Monchinets. 1918 g. [About the defeat of the Tereshkovo estate of gr. Grokholsky V.I. residents of the villages of Tereshki, Malinok and Monchinets. 1918]. File 80. Inventory 1. Fund 239. Kyiv: *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv* (in Russian).

Ob otobranii zemel' komitetami u krupnykh zemlevladel'tsev [On the seizure of land by committees from large landowners]. File 71. Inventory 1. Fund 71. Kharkiv: *State archives of Kharkiv region* (in Russian).

Otchety o sostoyanii zhivotnovodstva za 1917–1919 gg. [Reports on the state of animal husbandry for 1917–1919]. File 47. Inventory 1. Fund 5. Kherson: *State archives of Kherson region* (in Russian).

Pajps, R. *Russkaya revolyucziya* [*Russian revolution*]. Moskva: ROSSPEN, 1994. Ch. 1–2 (in Russian).

Perepiskas zemel'nykh organami i sel'skokhozyaystvennymi organizatsiyami ob okhrane krest'yanskikh khozyaystv, plemennykh zhivotnovodcheskikh i drugikh khozyaystv [Correspondence with land authorities and agricultural organizations on the protection of peasant farms, livestock breeding and other farms]. File 74. Inventory 1. Fund 237. Kharkiv: *State archives of Kharkiv region* (in Russian).

Postanova Vseukrayins'koho Tsentral'noho Vykonavchoho komitetu y Rady narodnykh komisariiv USRR «Pro pozbavlennya kolyshnykh didychiv, velykykh zemlevlasnykiv i netrudoxykh orendariv prava na zemlekorystannya y prozhyvannya v hospodarstvakh, shcho nalezhaly yim pered ustanovlennym na Ukrayini radyans'koyi vlady» [Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR «On deprivation of former heirs, large landowners and non-labor tenants of the right to land use and residence in farms owned by them before the establishment of Soviet power in Ukraine»]. File 2678. Inventory 2. Fund 1. Kyiv: *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine* (in Russian).

Teliczyn, V. L. 2003. «Bessmyslennyj i besposhadnyj»?.. Fenomen krest'yanskogo buntarstva 1917–1921 godov [«Senseless and merciless»?.. The phenomenon of peasant rebellion in 1917–1921]. Moskva: RGGU (in Russian).

F. F. Pionglinskiy. Vinnitsa. 3 noyabrya 1917 g. [F. F. Pionglinsky. Vinnytsia. November 3, 1917]. File 111. Inventory 2. Fund 258. Vinnytsia: *State archives of Vinnytsia region* (in Russian).

Fal'ts-Feyn, V., 1997. *Askaniya-Nova* [*Askania-Nova*]. Kiev: Agrarna nauka (in Ukrainian).

Chykalenko, Ye., 2011. Shchodennyk (1918–1919) [*Diary (1918–1919)*]. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).

Shmalyukh, A. A., 2020. «Kolyshni lyudy» v sotsial'no-klasoviy strukturi ukrayins'koho radyans'koho suspil'stva 1920-kh – 1930-kh rr. [«Former people» in the social and class structure of Ukrainian Soviet society in the 1920th – 1930th]: (Dys. kand. istor. nauk). Cherkas'kyj nacional'nyy universytet imeni Bogdana Xmel'nycz'kogo, Cherkasy (in Ukrainian).

Scott, J. C. 1976. *The moral economy of the peasant: rebellion and subsistence in southeast Asia*. Yale University Press, New Haven and London (in English).

Thompson, E. P. 1971. The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. *Past & Present*. Vol. 50. Issue 1. February. pp. 76–136. Available at: <https://academic.oup.com/past/article-abstract/50/1/76/1458023?redirectedFrom=fulltext> [Accessed: 11.06.2020] (in English).